

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ESMİRA QURBANƏLİ qızı MEHDİYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMİNOLOJİ
ALINMALARIN ASSİMİLYASIYASI

(İngilis və alman dillərinin materialları əsasında)

10.02.20 — Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2005

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikası və üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Mehparə Tələt qızı Qayıbova

Rəsmi opponentlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev,
filologiya elmləri namizədi, dosent
Gülçöhrə Babalı qızı Cəlilova

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Müdafiə «27» sentyabr 2005-ci il saat «14⁰⁰»da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdindəki elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 02. 071 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, Süleyman Rüstəm küç., 25.
Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «26» avqust 2005-ci il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
namizədi, dosent

N.R. Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı elm və texnikanın müasir inkişafı, müstəqil respublikamızın demokratik dövlət quruculuğu yolunda inamla irəliləməsi və dövlətimizin yeritdiyi xarici siyasət, müxtəlif xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi şəraitində ədəbi dilin terminoloji leksikasında baş verən proseslərin daha dərinədən öyrənilməsi tələbi ilə şərtlənir.

Məlumdur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibində alınma terminlərin yeri məsələsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bəzən alınma terminlərin ədəbi dil leksikasında xüsusi bir təbəqə təşkil etməsi fikri irəli sürülür¹. Ədəbi dilin normalarına, qaydalırna tabe olan alınma terminlər söz yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Terminoloji leksikanın müəyyən bir qismi yalnız müvafiq sahə mütəxəssislərinin leksikonuna aiddir. Belə terminlərin bəziləri müəyyən zamandan sonra, hətta milli ədəbi dilə də keçə bilər.

Alınma sözlərlə alınma terminlər arasındakı fərq, əsasən, terminlərin dildəki ohatə genişliyindədir. Həm alınma sözlər, həm də terminlər mənimsəmə prosesindəki fonetik, qrafik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, semantik xüsusiyyətlərə malikdir, lakin ikincilər üstəlik terminoloji yük də daşıyır.

Müxtəlif dillərin lüğət tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı dillərə məxsus leksik elementlərin alınma xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onların bir qisminin dilin lüğət tərkibində sabitləşməsi və sözlərin dilin fonogrammatik qanunlarına tabe olaraq assimilyasiya oluna bilmək imkanlarının üzə çıxarılması müasir dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Dilçiliyin bu probleminin son dövrlərdə daha da sıxlaşan dil əlaqələri işığında dərinədən öyrənilməsi isə mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən hesab edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada yalnız öz milli sözlərindən ibarət olan dil yoxdur. Bütün dillərdə az və ya çox miqdarda alınma sözlər, xüsusən də elmi-texniki, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni və s. sahələrə aid terminlər mövcuddur.

Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi, bir dildən digərinə sözlərin keçməsi prosesi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından irəli gəlir. Geniş elmi mübadilələrin, texnika sahəsindəki nailiyyətlərin bəşəriyyətin ümumi sərvətinə çevrilməsi, xalqların ədəbiyyat və incəsənət sahəsindəki əlaqələri dillərin də qarşılıqlı əlaqələrinin yaranmasında və qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır. Bu əlaqələr fonunda ingilis və alman dillərindən Azərbaycan dilinə daxil olan terminoloji vahidlərin fonogrammatik assimilyasiya prosesi hətərəfli araşdırılması və bunların səbəblərinin üzə çıxarılması da mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

¹ В.П.Давиденко. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М.: 1977, стр. 10

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi tipoloji baxımdan müxtəlif sistemli dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə keçmiş ingilis və alman mənşəli söz və terminlərin keçmə prosesini izləmək, «sözalma» və «alınma söz» anlayışlarına aydınlıq gətirmək və bu dillərdən alınmış ayrı-ayrı leksik vahidlərin fonetik, leksik və qrammatik baxımdan assimilyasiya olunma imkanlarını və yollarını üzə çıxarmaqdır. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələri həyata keçirmək lazım gəlmişdir:

- dildə «sözalma» və «alınma söz» anlayışlarına aydınlıq gətirmək;
- sözlərin və terminlərin alınmasına təsir göstərən dildaxili və dilxarici (ekstralingvistik) amilləri üzə çıxarmaq;
- terminlərin alınma yollarını, üsullarını və şərtlərini müəyyənləşdirmək;
- alınma terminlərin növlərini, terminoloji sahələrini və hər bir növə xas olan spesifik əlamətləri aydınlaşdıraraq onları izah etmək;
- müasir Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində özünə yer tapmış ingilis və alman mənşəli alınma terminlərin mənbə və aralıq dillərini müəyyənləşdirmək, onların leksik-semantik və struktur qruplarını təhlil etmək;
- alınma terminlərin assimilyasiya olunma yollarını və əsas xüsusiyyətlərini dil faktları əsasında üzə çıxarmaq;
- alınma terminlərin müxtəlif tipli lüğətlərdə təsbit olunma xüsusiyyətlərini izah etmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu dissertasiya işində dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili terminoloji sistemində daxil olmuş ingilis və alman mənşəli alınma terminlərin alınma yolları və üsulları sistemli və ardıcıl şəkildə araşdırılır, bu zaman həmin terminlərin dildə mənimsənilmə xüsusiyyətləri fonetik, leksik-semantik və qrammatik baxımdan ayrı-ayrılıqda geniş şəkildə şərh olunur. Alınma terminlərin assimilyasiyası zamanı özünü göstərən müxtəlif formalı dəyişikliklər üzə çıxarılır, onların müxtəlif tipli lüğətlərdə təsbit olunması müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əldə olunan nəzəri müddəalardan leksikoloji araşdırmalar aparılması zamanı və müxtəlif tipoloji quruluşlu dillərin tipoloji müqayisəli leksikologiyasının hazırlanmasında nəzəri mənbə kimi istifadə etmək olar. Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyaya əlavə olunan Azərbaycan dilində assimilyasiyaya uğramış ingilis, fransız və alman mənşəli terminlərdən ibarət lüğətdən və digər materiallardan dərs vəsaitlərində, izahlı, ümumi tərcümə və müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Dissertasiya dilçiliyin ənənəvi tədqiqat metodları – təsviri, müqayisə-tutuşdurma metodlarından istifadə etməklə sin-

xron planda işlənmişdir. Araşdırma zamanı əsas mənbə kimi Azərbaycan, ingilis, fransız və alman dili materiallarını əhatə edən müxtəlif tipli lüğətlərə müraciət olunmuş, nəzəri mənbə kimi bu sahəyə aid müxtəlif dillərdə aparılmış elmi-tədqiqat işlərindən istifadə edilmişdir. Belə ki, dissertasiyada problem nəzəri aspektdə qoyulsa da, konkret məsələlərin izahında, şərhində tez-tez müasir Azərbaycan dilinin, həmçinin ingilis və alman dillərinin lüğət tərkibinə müraciət edilmişdir. Araşdırılan konkret faktlara gəldikdə isə onlar tərcümə lüğətlərindən, əcnəbi sözlər lüğətindən, izahlı və terminoloji lüğətlərdən götürülmüşdür.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikası və üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. İşin əsas məzmunu müəllifin çapdan çıxmış 7 məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və bezi alınma terminlərin izahlı lüğətindən ibarət olavədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ MƏZMUNU

«Giriş»də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodu və mənbələri müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti şərh olunur.

Yeddi bölmədən ibarət olan və «**Dilçilikdə sözləmə probleminin qoyuluşu**» adlanan I fəsilə «sözləmə» və «alınma söz» anlayışları haqqında, terminlərin alınmasına təsir göstərən dildaxili və diltarici amillərdən, terminlərin alınma yolları və üsullarından, elmi-texniki terminlərin əcnəbi dillərdən alınma şərtlərindən bəhs olunur, bir çox alimlərin alınma terminlərə münasibəti açıqlanır, terminlərin bir dildən digər dilə keçmə prosesinin mahiyyəti aydınlaşdırılır və növləri müəyyənləşdirilir.

Terminlər dili zənginləşdirir, inkişaf etdirir, onu elm və texnikanın mürəkkəb fikirlərinin ifadəsi üçün yararlı hala salır. Terminlər elm və texnika, incəsənət və mədəniyyət sahəsində işlədilən müxtəlif məfhumları və anlayışları dəqiq ifadə edən sözlər və söz birləşmələridir. Termin sözdür, lakin dildəki bütün sözləri «termin» adlandırmaq olmaz. M.Ş.Qasımovun fikrincə, terminləri dildəki başqa sözlərdən fərqləndirən ən əsas cəhətlərdən biri onların təkmənəhəlliyətdir. Əlbəttə, terminlərin hamısı təkmənəhəlliyətdir və ya ümumi ədəbi dildəki sözlərin hamısı çoxmənalı deyildir. Terminlərin çoxmənalılığı nöqsan hesab edilir və dildə dolaşılıqlı əmələ gətirir¹.

Terminləri fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də bu qrupa daxil olan leksik vahidlərin üslubi baxımdan neytral olmasıdır. Belə ki, termin dilin hər hansı bir sahəsində yalnız müəyyən bir məfhumun ifadəsinə xidmət

¹ M.Qasımov. Azəri dilində terminlər necə yaranır? Bakı: 1967, səh. 6-7.

edir. Yəni bu və ya digər anlayış və məfhumu birbaşa adlandırdığından digər semantik çalar özünü göstərə bilmir.

«Sözalma» deyildikdə, adətən yeni anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət olunması, bir dilin digərindən sözlər və söz elementləri alıb işlənməsi prosesi nəzərdə tutulur. Sözalma probleminin qoyuluşu ilə bağlı qarşıya çıxan məsələlərdən biri də kalkaların alınmalara əid edilib-edilməməsi məsələsidir. Kalka üsulu ilə sözlər yaradılarkən ana dilində sözlər öcnəbi dillərə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşır, yəni sözlər hərfi yolla tərcümə edilir.

Kalka üsulu ilə terminlər yaradılarkən həmin dilin qrammatik quruluşu əsas rol oynayır və terminlər dilin daxili qanunları əsasında yaradılır.

Bu üsulla yeni terminlər yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz həmin dildə eyni mənanı verən sözlərlə, yaxud söz və sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə edilməlidir. Buna görə də tərcümə olunan sözün tam semantik qarşılığı müəyyənləşdirilməlidir.

Sözalan dilin leksik sisteminə sözalma üçün ilkin şərait olduqda, alınan hər bir söz özünə möhkəm yer tutur. Dildaxili amillərə yeni əşya və anlayış bildirən ekvivalent sözün olmaması, təsviri izahın əvəz olunması, çoxmənalılığın aradan qaldırılması, onların mənasının sadələşdirilməsi, ayrı-ayrı anlayışların dəqiqləşdirilməsi və məna çalarlarının konkretləşdirilməsi, müxtəlif sözlərə təhkim edilməsi aiddir. Bu prosədə mövcud sözlərlə yeni alınan söz və terminlərin semantik təsir dairəsi sanki bölüşdürülür. Bu təsir dairəsi az və ya çox dərəcədə oxşar olsa da, eyniyyət təşkil etmir.

Azərbaycan dili termin yaratıcılığı üçün hər cür imkana malikdir. Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminoloji fondu zənginləşdirmək üçün onun öz daxili imkanlarından istifadə edərək terminlər yaratmaq mümkündür. Bunun üçün də xalq dilinin dərinədən öyrənilməsi vacib şərtədir. Burada dialekt və şivələrdən istifadənin də müəyyən rolu ola bilər.

Klassik və müasir Avropa dillərinin intensiv tədqiqatı zamanı alimlər belə nəticəyə gəlmişlər ki, müxtəlif yerli dialektlər sabit ədəbi dilin natamam və təhrif olunmuş variantları deyil, onlar müstəqil olaraq az və ya çox şəkildə inkişaf etmiş formalarıdır. Dialektlər də ədəbi dil kimi qrammatik quruluş, tələffüz və lüğət baxımından sistematik olduğu qədər də ünsiyyət üçün yararlıdır. Lakin dialekt və şivələrdən terminoloji məqsədlə leksik vahidlərin ədəbi dilə gətirilməsi zamanı xüsusi diqqət və ehtiyatlılıq tələb olunur.

Sözalmanın dilxarici (ekstralingvistik) amilləri sırasına xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr daxildir. Dünya xalqları arasında ictimai-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsi dildə də öz əksini tapır.

Daxili amilə cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi ukladı, mədəni inkişafında baş verən bütün təsirlər aiddir. Xarici amil isə mücərrəd təfəkkürün inkişafıdır.

Alınma terminlər ana dilinin inkişafında xüsusi rol oynayır. Terminlər bir dildən başqa dilə müxtəlif yollarla keçir. Bu baxımdan dilin lüğət tərkibindəki alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar: a) zəruri alınmalar; b) məcburi alınmalar.

Başqa dillərdən müəyyən tələbatla əlaqədar alınan terminlər zəruri alınmalar, zorakılıq nəticəsində keçən terminlər isə məcburi alınmalar adlanır. Vaxtilə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçən leksik vahidlər məcburi alınmalara misal ola bilər.

Terminlər həm ədəbi dil, həm də danışq dili vasitəsilə keçə bilər. Ədəbi dil vasitəsilə keçən terminlər məhdud dairədə işlənən elmi-texniki, ictimai-siyasi, fəlsəfi və s. anlayışları ifadə edir. Ədəbi dilin istər yazılı, istərsə də şifahi qolu ilə həm də beynəlmiləl terminlər alınır. Danışq dili vasitəsilə alınan terminlər əsasən məişətə, həyat tərzinə, təsərrüfata və s. sahələrə aid olan və nisbətən ümumişlək səciyyə daşıyan sözlərdir.

O da məlumdur ki, hər bir dil başqa dilə məxsus terminləri ya bilavasitə, ya da ikinci bir dil vasitəsilə alır. Mənbə dildən bilavasitə alınan terminlər vasitəsiz alınmalar adlanır. Mənbə dildən bilavasitə, yəni dolayı yolla alınan terminlər vasitəli alınmalar adlanır.

Azərbaycan dili rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən, xüsusən ingilis dilindən xeyli söz və ifadələr almışdır. Rus dili vasitəsi ilə alınan sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmişdir. Məsələn: assistent, dekan, auditoriya və s. kimi latın mənşəli sözlər bu qəbildəndir. Dilimizə bilavasitə olaraq keçən ingilis mənşəli sözlərə isə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: blokada, boykot, boks, matç, qol, krossvord, lift, rels, konteyner, elektroçarx və s.

Ümumiyyətlə, rus dili vasitəsilə alınan ingilis mənşəli sözlər, əsasən, termin səciyyəsi daşıyır. Bu terminlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar əvvəlcə məhdud dairədə işlədilsə, müəyyən vaxt keçdikdən sonra geniş kütlənin malı olur, yeni terminlərin yaranması üçün baza rolunu oynayır.

Qeyd edək ki, bir dilin digərindən terminlər alıb işlətməsi, eləcə də terminlərin bir dildən digərinə keçməsi üçün zəruri olan şərtlər vardır. Bəzi dilçi mütəxəssislər ikidilliliyi sözləmə üçün əsas şərt hesab edirlər.

İkidillilik müəyyən bir dildə danışan şəxslərin digər dil mühiti ilə təmasda olması nəticəsində baş verir. Əksər söz və terminlərin alınması ikidillilik mühitindən başlanır. Əcnəbi söz əvvəlcə iki dildə danışanlar tərəfindən, onların özlərinəməxsus bir mühitdə işlədilir, sonra daha geniş olan dil mühitinə düşür, nəhayət, yazılı nitqə keçərək bütün dil sahəsini əhatə edir. «Paralel şəkildə iki dildən istifadə olunma bilinçvizm, ondan istifadə edənlər isə bilinçvlər adlanır. Lakin iki dildən istifadə etmə psixoloji prosesdir, fərdi fakt xarakteri daşıyır. Dil müəyyən ünsiyyət vasitəsi kimi cəmiyyətə xidmət

edir, bilinqvizm həmin cəmiyyətin əksər hissəsinin müəyyən tarixi mərhələdə tələbatına çevrilirsə, dil hadisəsi olur»¹.

Bilinqvizmin iki aspekti vardır: əlaqəsiz və əlaqəli.

1. Əlaqəsiz bilinqvizm, mədəniyyətlərarası münasibətlərə əsaslanır. Bu prosesdə iki dildən daha sivilizasiyalısının funksiyası üstünlük təşkil edir. Əlaqəsiz bilinqvizm cəmiyyətin az bir təbəqəsini əhatə etsə də, məhz onlar bütövlükdə xalqın mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Əlaqəsiz bilinqvizm "dil dualizmi" də adlandırılır.

2. Əlaqəli bilinqvizm prosesi isə əhalinin digər dil birliyi ilə əlaqəsi əsasında əmələ gəlir. Məsələn, Azərbaycanda xeyli sayda yazısı olmayan etnik qruplar vardır: xmalıq, hapıt, buduq, uti, ingiloy və s. Onlar yaşadıkları respublikanın dilini də ikinci ana dili kimi qəbul edirlər.

Alınmalara müxtəlif vaxtlarda, ayrı-ayrı dillərdə fərqli münasibət yaranmışdır. Bəzi tədqiqatçılar bu və ya digər dildən hər cür sözün alınması əleyhinə çıxır, onu ciddi tənqid edirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, alınma söz və terminlər sözlən dilə pozucu təsir göstərə bilər. Guya başqa dillərdən alınan sözlər ana dilində lazımı şəkildə işlənməyi bilmək, qrammatik qayda-qanunlara uyğunlaşmaq iqtidarında deyildir. Bunun nəticəsində də ayrı-ayrı dillərdə "purizm" meyilləri əmələ gəlmişdir. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan dilində də purizm meyilləri özünü göstərmiş və qısa bir tarixi dövrdə dilin lüğət tərkibinə xeyli sayda yeni, çox halda tələsik və süni yolla yaradılmış sözlər daxil edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözlər başqa dillərdən həm də şifahi və ya yazılı nitq vasitəsilə alınır. Şifahi yolla alınan sözlər nisbətən tez mənimsənilir. Onlar sözlən dilin quruluşuna tez uyğunlaşır, onun qanunlarına tabe olur: mənası da bəzən dəyişir.

Danışıq dili vasitəsilə bir dildən digərinə keçən sözlər isə daha çox məişətə, həyat tərzinə, təsərrüfat sahələrinə aid olur. Eyni zamanda, həmin sözlər daha çox ümumişlək xarakter daşıyır. Məsələn, lastik (pambıq parça növü) sözü Azərbaycan dilinə ədəbi dil vasitəsilə, fut (ölçü vahidi) danışıq dili vasitəsilə keçmişdir. Danışıq dili vasitəsilə keçən sözlər dildə fəal şəkildə işlədilir. Məsələn, keks, kokteyl, lider, lift, dollar, lord (zadəgan titulu) və s. kimi sözlər məhz fəal işlənməsi ilə seçilir.

Alınma sözləri ümumişlək səciyyə daşıyan və beynəlmiləl səciyyəli terminlərə ayırmaq olar.

Ümumişlək səciyyə daşıyan söz və ya terminlər insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir, gündəlik tələblərə cavab verir və belə söz və terminlərdən istifadə etmədən lazımınca ünsiyyət yaratmaq mümkün olmur. Belə sözlər məişət üçün zəruri və əsas anlayışları, şeyləri, hadisələri, işi, hərəkəti ifadə edən, hamı tərəfindən anlaşılaraq işlədilən sözlərdir.

¹ N.Məmmədli. Alınma terminlərin ləksik və semantik xüsusiyyətləri. Bakı: 1995, səh. 15.

Beynəlmiləl səciyyəli sözlər isə insan fəaliyyətinin yalnız əsas, xüsusi sahələrini əhatə edir: siyasi, mədəni, elmi, texniki, iqtisadi və s. Bundan əlavə, beynəlmiləl səciyyəli alınmalar, əsasən, terminlərdən, peşə və sənət leksikasından ibarət olur.

Beynəlmiləl səciyyəli terminlər müasir dünya dillərinin lüğət tərkibində mövcud olan alınmaların müəyyən bir qismini təşkil edir. Beynəlmiləl terminlər deyildikdə semantik cəhətdən tam, yaxud qismən ümumi olan, orfoqrafik, yaxud fonoloji cəhətdən nəzərə çarpancaq dərəcədə yaxın, xüsusi əhəmiyyətə malik anlayışları ifadə edən, dünyanın ən azı üç və daha çox müxtəlif sistemli dillərinin lüğət tərkibində özünə yer tapan sözlər nəzərdə tutulur. Beynəlmiləl sözlərin işlənmə və əhatə dairəsi çox genişdir. Bu və ya digər bir dilə daxil olan beynəlmiləl səciyyəli sözlərin bir qismi həmin dilin inkişaf qanunlarına uyğun olaraq öz formasını, quruluşunu dəyişir. Daha doğrusu, formaları müvafiq dilin fonetik və morfoloji strukturuna uyğunlaşır, orfa yiyələnir, lakin mənası qalır. Məsələn: hipoteza – hypothesis (yunan) – гипотеза (rus), depressiya - depressio (lat.) – депрессия (rus), ambisiya-ambitio (lat.) – амбиция (rus), metamorfoza-metamorphosis (yunan) – метаморфоза (rus), büro - bureau (fran.)-бюро (rus) və s. sözlər bu qəbildəndir.

Dissertasiyanın II fəslı "Alınma terminlərin assimilyasiyası yolları" adlanır. Alınma terminlərin assimilyasiyası deyildikdə digər dillərdən alınan sözlərin ana dilinin normalarına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu var. Ona görə də başqa dillərdən alınan sözlərin bir qismi dildəki formasını saxlayırsa da, bir qismi sözalan dilin sistemində, onun qaydaları əsasında yenidən müəyyən şəkld düşür, öz əvvəlki formasını dəyişir. Sözlərin bir qismi, adətən, qrafik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən adaptasiya olunur.

Texniki terminlərə gəldikdə onları 2 kateqoriyaya bölmək olar:

a) struktur dəyişikliklərə məruz qalmayanlar, məsələn: defekt, drel, domkrat, modul, mikser, mikrometr, porşen, fiksator, frezer, şpindel, elevator, elektrod, elektrolit, kompressor, manjet və s.

b) struktur dəyişikliklərə məruz qalanlar¹. Bu kateqoriyaya aid olan terminlər haqqında onu demək olar ki, Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmiş bəzi Avropa mənşəli terminlər dilimizdə cüzi fonetik dəyişikliklərə uğrayır. Məsələn:

Mənbə dilində	Rus dilində	Azərbaycan dilində
membrana (lat.)	мембрана	membran
transformare (lat.)	трансформатор	transformator
cassete (frans.)	кассета	kassət

¹ Р. Джафаров. Технические термины западноевропейского происхождения в Азербайджанском языке. АКД. Баку: 1990, стр. 20

statio (lat.)	станция	stansiya
informatio (lat.)	информация	informasiya

Söz və terminlərin bir dildən başqa dilə keçərkən sözlərin dilin müəyyən fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe olması baxımından alınma terminləri iki qrupa bölmək olar:

- 1) heç bir dəyişiklik edilmədən mənimsənilən terminlər;
- 2) dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər.

Alınma söz və terminlərin bir qismi Azərbaycan dilində dəyişiklik edilmədən işlədilir. Azərbaycan dilində vaxtilə bu şəkildə mənimsənilmiş və hazırda da elə olduğu kimi işlənən zavod, ekran, marka, vitamin, monoloq, yumor, kanal, vulkan, maqnit, vaqon, vanna, beton və bu kimi onlarca termin heç bir dəyişiklik edilmədən dilimizdə işlənməkdədir. Bu cür mənimsənilmə daha çox beynəlmiləl səciyyə daşıyan sözlərə aiddir. Həmçinin ədəbi dilin yazılı qolu vasitəsi ilə keçən sözlərin əksəriyyəti də bu şəkildə mənimsənilir.

Hazırda başqa dillərdən alınan bəzi söz və terminlərin forması Azərbaycan dilində maksimal dərəcədə mühafizə olunur. Bu işə ilk növbədə cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində dünya dilləri arasında özünü göstərən qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin daha aktiv şəkildə alınması nəticəsi kimi meydana çıxır. Bir çox hallarda alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin öz sözləri üçün xarakterik olmayan aşağıdakı xüsusiyyətləri də müşahidə etmək olar:

a) alınma sözlərin əksəriyyəti ahəng qanununa tabe olmur və mənbə dilin fonetik tərkibini özündə saxlayır. Məsələn: akustika, partiya, amplitud, respublika, kino, diferensial, teatr, rezonans və s.

b) müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin birgə işlənməsi xarakterik cəhət deyil. Lakin bir çox alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin bu fonetik prinsipi pozulur. Məsələn: start, prospekt, kvadrat, transportir, funksiya, spirt, statistika, kvadrat, forvard (idman yarışında hücum edən oyunçu-hücumçu) və s. sözlərdə olduğu kimi.

c) beynəlmiləl səciyyəli sözlərdən bəzilərinə müxtəlif hecalardan olan iki sait birgə tələffüz olunur, sözün əvvəlində, ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni sait qovuşur. Həmin sözlərə məxsus belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dilində də eynilə qalır. Məsələn: okean, zooloq, ideologiya, aerostat, meteor, potensial, radiasiya, diapazon, reaktor, diod, coul, raund, çempion, nokaut və s.

Azərbaycan dili sözlərindən fərqli olaraq, alınma sözlərin əksəriyyətinə vurğunun yeri sərbəst olur və mənbə dilin qanunlarına uyğun şəkildə özünü göstərir. Məsələn: antena, analiz, dopinq, avtoqraf, realist, realizm, termometr, kamera, adajio, molekula və s.

d) tərkibində «o» saiti olan alınma sözlər Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilməsinə baxmayaraq, əslində olduğu kimi yazılır; məsələn: biologiya, proqram, poeziya, professor, obyekt, proyekt və s.

Alınma sözlərin müəyyən qismi morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramır. Belə ki, alınma sözlərlə birlikdə dilimizə daxil olan bir sıra şəkilçilər Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərlə əvəz edilmir və müxtəlif sahələrə aid olan bu tipli termin səciyyəli sözlər mənbə dildəki forma və məzmununu saxlayaraq mənimənilir. Məsələn: **-izm** (neorealizm, romantizm, neologizm, polimorfizm, mexanizm, dixronizm, dimorfizm); **-ist** (naturalist, idealist, pozitivist, linqivist); **-tor** (redaktor, dequstator, pozistor, radiator, qubernator); **-loq** (fizioloq, bioloq, kosmoloq, antropoloq, dialektoloq); **-nom** (aqronom, astronom); **-ant** (aspirant, dissertant, doktorant); **-tura** (aspirantura, korrektura, magistratura); **-iya** (demokratiya, monarxiya, anarxiya, diplomatiya); **-ika** (energetika, avtomatika, fantastika) və s. Əslində bu tipli terminləri dəyişdirməyə ciddi ehtiyac da duyulmur. Çünki onlar artıq fəal işləklilik funksiyasına malik olan beynəlmiləl səciyyəli dil vahidləri kimi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olaraq sabitləşmişdir. Bu şəkilçilərdən **-izm**, **-ist**, **-ant** ilə bitən alınma terminlərin vurğusunun yeri sabitdir – vurğu son hecənin üzərinə düzbucaqlıdır: pragmatizm, planerizm, maşinist, magistrant və s.

Alınma söz və terminlərin böyük bir qismi Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik qanunlarının müqavimətinə rast gəlir və həmin qanunlara tabe olaraq müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, cins kateqoriyası olmadığına görə Azərbaycan dilində həm qadın cinsinə, həm də kişi cinsinə aid alınma sözlər eynilə qəbul edilir. Məsələn: artist, artistka-artist, aktr, aktrisa-aktyor və s.

Alınma sözlər müstəqil mənaya malik əsasdan və asanlıqla ayrılıla bilən, məhsuldar xarakter daşıyan sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olduqda onun yalnız əsası alınır və həmin şəkilçilər ana dilinə məxsus şəkilçilərlə əvəz olunur. Məsələn, alınma terminlərdəki **-ник** (десантник-desantçı); **-чик** (автоматчик-avtomatçı, ракетчик-raketçi); **-щик** (арматурщик-armaturçu); **-вед** (театровед-teatrşünas); **-ство** (новаторство-novatorluq); **-ность** (типичность-tipiklik); **-ация**, **-изация** (коллективизация – kollektivləşmə), **-фикация** (электрофикация – elektriklişdirmə) və başqa şəkilçilər həmin leksik mənalara yaranan və Azərbaycan dilinin özünəməxsus müvafiq şəkilçiləri ilə verilir.

Alınma terminlərin sifət formasını əmələ gətirən **-ical** sonluğu rus dilində **-ческий**, Azərbaycan dilində isə bəzən **-loji** sifət şəkilçisi ilə əvəz edilir:

geological – геологический – geoloji

ecological – экологический – ekoloji

pedagogical – педагогический – pedaqoji və s.

Rus dilindən alınma terminlərdə **-ный** sifət şəkilçisi Azərbaycan dilindəki sözlərdə atılır. Məsələn: реальный-real, конкретный-konkret, интенсивный-intensiv, нормальный-normal və s.

Bununla bağlı bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bir dildən başqa dilə sözlə bərabər keçən bu və ya digər şəkilçi, sözlərin dildə o zaman möhkəmlənir ki,

onlar müntəzəm olaraq leksik materialda kütləvi şəkildə təkrar olunur və əsaslı mənimsənilir. Azərbaycan dilində alınma sözlərin müəyyən hissəsi öz formasını, morfoloji strukturunu və mənasını mənbə dildə olduğu kimi saxlayır. Məsələn: akt, radio, televizor, maqnitofon və s. Belə sözlər dilimizdə heç bir struktur dəyişiklik edilmədən, əlavələr olunmadan işlədilir. Alınma sözlərin bir qismi isə öz fonetik quruluşunun sabitliyini və orijinallığını saxlamağa çalışır və sanki sözlərin dilin qrammatik qaydalarının təsirini öz üzərində sınaqdan keçirir.

Alınma terminlər dildə fonetik, qrammatik və leksik-semantik cəhətdən mənimsənilir.

Qeyd edək ki, fonetik mənimsənilmə prosesi başqa dildən fonemlərin alınması deyildir. Dil başqa dillə məxsus fonemə ala bilməz.

Terminlərin fonetik cəhətdən assimilyasiyası. Alınma sözlərin bir qismi öz fonetik tərkibini dəyişərək sözlərin dilin fonetik və qrafik qaydalarına uyğunlaşır. Məsələn, ərəb və fars, rus və Avropa mənşəli sözlərin öz fonetik tərkibini dəyişərək Azərbaycan dilində işlədilməsi həmin sözlərin tərkibində olan fonemlərin Azərbaycan dilində olub-olmaması ilə müəyyən edilir.

Alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsi zamanı müxtəlif xarakterli fonetik proseslər özünü göstərir ki, bütün bunlar da (alınmaların əhəng qanununa tabe edilməsi, sözün sonundakı "a" səsinin ixtisarı, sözün ortasındakı qoşa samitdən birinin ixtisarı, səs əvəzlənməsi, alınmaların fonem tərkibinin Azərbaycan dili səs sistemində uyğunlaşdırılması və s.) mənbə və sözlərin dilin fonetik sistemindəki fərqlər nəticəsində üzə çıxır.

Terminlərin qrammatik cəhətdən assimilyasiyası. Qrammatik assimilyasiya dedikdə alınma söz və terminlərin dilimizin morfoloji kateqoriyalarına uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Alınmalar bu prosesin normalarına uyğunlaşmasa, sözlərin dilə mənbə dilin imkanları əsasında formasız, biçimsiz leksik parça kimi daxil olar. Fonetik mənimsəmədən fərqli olaraq, morfoloji mənimsəmə zamanı alınmalar Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına tamamilə tabe olur.

Məlumdur ki, bəzi dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdur. Ona görə də cins anlayışı ilə əlaqədar olan isimlər Azərbaycan dilində qrammatik cinslik anlayışını itirir. Məsələn, alman mənşəli *der Orden, der Stat, der Walzer, der Schlagbaum, der Schlager* sözləri kişi cinsinə, *die Order, die Spritze, die Schleife* sözləri isə qadın cinsinə mənsub olsa da, Azərbaycan dilində həmin sözlər heç bir cins anlayışı bildirmədən dilimizdə *orden, ştab, vals, şlaqbaum, şlyager, order, şpris və şleyf* kimi işlənir. Rus və Avropa dillərində yalnız cəm formasında işlənən sözlər alınarkən cəm formasını göstərən şəkilçi ya ixtisar edilir, ya da dəyişdirilir. Məsələn, *metalloid-metalloidlər, telluridi-telluridlər, selenidi-selenidlər* və s.

Məlumdur ki, alınma sözlərin böyük bir qismini mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri təşkil edir.

Başqa dillərdən alınan belə sözlər Azərbaycan dilində müxtəlif cür işlədilir:

1. Mürəkkəb sözlərin komponentləri öz yerlərini dəyişdiyi kimi, Azərbaycan dilinin heç bir şəkilçisini qəbul etmir və mənbə dildə olduğu kimi, hər iki söz adlıq halında işlənir. Məsələn: кинокамера-kinokamera, киноактр-кинoактыор, фотосъемка-фотосъемка və s.

2. Mənbə dildə söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəkilçili (sifət şəkilçisi), ikinci tərəfi isə şəkilçisiz (adlıq halında) olduqda həmin sözlərin komponentlərinin yeri dəyişmir. Bununla belə, Azərbaycan dilində birləşmənin birinci tərəfi şəkilçisiz (adlıq halında), ikinci tərəfi isə nisbət şəkilçisini qəbul edərək işlənir. Məsələn: магнитофонная лента-магнитофон ленти-recording tape, энергетическая система-энергетика sistemi-power system, аналитическая функция-аналитик funksiya-analytical system, эллиптическая функция-elliptik funksiya-elliptical function, газовая камера-qaz kamerası-gas chamber, кабельный канал-kabel kanalı-cable channel, телефонная станция-telefon stansiyası-telephone exchange və s.

3. Əgər söz birləşməsi şəklindəki alınmaların birinci tərəfi rus dilində sifət şəkilçisi qəbul edirsə, ikinci tərəfi isə şəkilçisiz olaraq, yəni adlıq halında işlənirsə, Azərbaycan dilində belə birləşmənin tərkibindəki sözlərin yeri dəyişmir, birləşmənin birinci tərəfi sifət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, педагогическая практика-pedaqoji praktika-teaching practice, техническая база-техника baza-technical base, химический процесс-kimyəvi proses-chemical process, биологическая химия-bioloji kimya-biological chemistry, технологический процесс-технология proses-technological process. Bütün bu cəhətlər başqa dillərdən alınan mürəkkəb sözlərin də sözlən dilin qayda-qanunlarına müvafiq şəkildə işləndiyini sübut edir.

Terminlərin leksik-semantik assimilyasiyası. Alınma sözlər leksik-semantik cəhətdən iki şəkildə mənimsənilir: bir qismi mənacə heç bir dəyişiklik edilmədən, digər qismi isə dəyişilərək.

Tam leksik mənimsənilmə alınma sözlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələrin Azərbaycan xalqının məişəti ilə əlaqədar olması ilə bağlıdır.

Semantik mənimsəmədə alınma terminlər dilimizlə **semantik sistemə** daxil olur və izahı verilmədən xüsusi sahədə işlənir, eləcə də müstəqil və dəqiq mənalara qazanır. Bu zaman onların bir qisminə də mənə daralması, bir qisminə isə əksinə, mənə genişlənməsi baş verir.

Semantik cəhətdən müstəqil, Azərbaycan dilindəki sözlərlə dublet təşkil etməyə alınma sözlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir cəhət xüsusən alınma terminlərin funksional aktivliyini, onun əlaqədar terminoloji sistemdə müntəzəm işlənməsini təmin edir. Əhəmiyyətli anlayışları bildirən

əcnebi sözlər ünsiyyət üçün zəruridir. Bununla belə, həmin sözlər başqa bir leksik vahidin mənasını təkrar etdikdə tez sıradan çıxır.

N.B.Məmmədli "Alınma terminlər" əsərində qeyd edir ki, hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlərin məna strukturunun həcmi leksik sistemin tələbatına uyğunlaşır. Bəzən alınma terminin mənasında mənbə dillə müqayisədə çox kəskin fərq olur. Məsələn, fransız mənşəli seans – seance termini Azərbaycan dilində iki mənada – filmin nümayişi, bir işin icrasının arasıkəsilmədən davam etməsi prosesi və tibbi termin kimi işlənir. Həmin alınma termindən mənbə dildə iclas mənasında da istifadə olunur.

İngilis mənşəli menecer-manager termini iki məna daşıyır: 1) təsərrüfatda, idarəetmədə mütəxəssis; 2) peşəkar idmanda idmançıların məşq və yarışını təşkil edən şəxs. Həmçinin bu terminin Azərbaycan dilində rus dilindən gələn başqa mənalarına da rast gəlirik: 1) şirkətlərin, binaların, maliyyə idarələrinin, onların struktur bölmələrinin rəhbər heyəti; 2) emissiyaların və borc istiqrazlarının kapital bazarında yerləşdirilməsini həyata keçirən rəhbər qrupun iştirakçıları¹.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, leksik-semantik assimilyasiyanın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də alınma söz və terminlərin məna daralmasıdır. Əksər hallarda bu proses çoxmənalı sözün etimon dildə bir neçə məna kəsb etməsinə baxmayaraq, sözlən dildə yalnız bir mənada işlənməsi zamanı baş verir. Çoxmənalı sözlərin mənasının daralmasına aid bir neçə misal göstərək. Fransız mənşəli çimərlik-plage sözü mənbə dildə həmçinin sahil, dəniz kənarı, ölkə, dayaz yer mənalarında; parol-parole sözü həmin dildə əlavə olaraq söz, nitq, səs, vəd, mətn mənalarında; parket-parquet sözü prokuratura, iş adamları üçün birjada yer, meydança mənalarında; ingilis mənşəli idman-sport mənbə dildə həm də zarafat, ov, öyləncə, şıq geyinən, masqara mənalarında işlədilir.

Sözlərin mənacə daralması haqqında D.S.Lotte "Основы построения научно-технической терминологии" əsərində yazmışdır ki, mənacə daralma həmçinin sözlərin xüsusişdirilməsindən və ya müəyyən professional, yaxud sosial sahələrdə, daha çox terminologiyada istifadə məhdudiyətindən irəli gəlir².

İngilis mənşəli bunker sözü vaxtilə mənbə dildə kömür qutusu mənasında işlədilmişdir. Lakin bu söz Azərbaycan dilində semantik dəyişikliyə uğrayaraq aşağıdakı mənaları reallaşdırır:

- 1) kombaynın yeşik şəklində bir hissəsi olub, içərisində müvəqqəti olaraq dən saxlanılan yer;
- 2) müxtəlif istehsalatlarda, gəmidə və s.-də içərisində səpələnən

¹ N.B.Məmmədli. Alınma terminlər. Bakı: 1997, səh. 258.

² Д.С.Лотте. Основы построения научно-технической терминологии. М.: 1961, стр. 123.

materialları saxlamaq üçün xüsusi qurğuları olan iri yeşik.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bəzi alınma terminlər Azərbaycan dilinə keçəndən sonra mənaca daralmağa deyil, semantik cəhətdən genişlənməyə meyl etmişdir. Belə bir proses Azərbaycan dilinin zənginliyini, semantik ifadə imkanlarını bir daha artırmışdır.

Dildəki sözlərin mənasının dəyişmə və inkişafını göstərən cəhətlərdən biri də onların məcazi mənada işlənilməsidir. Dildə sözlər real hadisə, hal, hərəkət və əşyaların ifadəsi üçün, adətən, öz mənalarında işlədilir. Bununla bərabər, sözlərdən məcazi mənada da istifadə olunur.

Beləliklə, nitqdə sözün iki cəhəti olur: bir onun öz əsas mənası, bir də ondan istifadə edilməsi. Sözün mənası və işlədilməsi ayrı-ayrı məfhumlardır.

Alınma söz və terminlərin iki və daha artıq mənası mənimsəniləndikdə isə həmin sözlərin mənaları arasındakı əlaqə itir və onlar dildə omonim kimi qəbul edilir. Alınma söz və terminlərin bir neçə mənasının terminologiyaya keçməsi, bir qayda olaraq, onların müxtəlif sahələrə aid xüsusi mənalarda işlədilməsi ilə şərtlənir və onların yeni mətndə əlaqəli istifadəsinin mümkünlüyü çox az olur. Məsələn, latın mənşəli nota-nota sözü Azərbaycan dilinin musiqi terminologiyasında musiqi səslərinin yazılmasında istifadə olunan qrafik işarə və ictimai-siyasi terminologiyada bir dövlətin başqa birisinə rəsmi diplomatik müraciəti kimi işlədilir.

Azərbaycan dilinə rus və Avropa dillərindən keçən sözlərin bir qismi isə bu dilin sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edir.

Dilimizdə bəzi alınma söz və terminlərin ömrü az olur. Onlar Azərbaycan dilinin nəinki fonetik və qrammatik, heç leksik qayda-qanunlarına da uyuşmayaraq bu dili tərk edir. Lakin alınmaların əksəriyyəti dilimizin daxili qaydalarına, normalarına uyğunlaşaraq özlərinin həyatiliyini qoruya bilir və diidə möhkəmlənir. Alınma terminlərin dilimizin normalarına tabe olması mənimsəmə prosesinin bitməsidir, dilimizin müvafiq qanunlarına uyğun inkişafı onların sonrakı həyatıdır.

Dissertasiyanın “**Alınma terminlərin lüğətlərdə təsbiti**” adlanan III fəslində lüğət və lüğətçilikdən, lüğətlərin növləri və onların tertib olunma üsullarından bəhs edilir.

Lüğətlərin əhəmiyyətli növlərindən biri olan terminoloji lüğətlərdə terminlər izah olunur və ya müxtəlif dillərdə onların qarşılığı verilir.

Terminoloji lüğətlər sahələrinə, əhatə etdiyi terminlərə, məqsəd və növlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Belə lüğətlər məqsəd və xarakterinə görə ikidilli və çoxdilli olur.

İkidilli terminoloji lüğətlərdə müxtəlif sahələrə aid terminlər əlifba sırası ilə göstərilir. Bu lüğətlərin tərkibində terminlərin toplanması, verilməsi prinsipləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çoxdilli terminoloji lüğətlər isə daha

çox törcümə xarakteri daşıyır. Həmin lüğətlər törcümə lüğətlərinə oxşayır. Lakin terminoloji lüğətlərdə termin xarakterli sözlər törcümə edilirsə, törcümə lüğətlərində daha çox ümumişlek səciyyəli sözlər törcümə edilir.

Lüğətlərə daxil edilmək üçün terminlər seçilərkən hər bir terminə fərdi yanaşmaq, onun ümumiyyətlə, terminlər qarşısında qoyulan tələblərə cavab verib-vermədiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Həmin prosesdə terminlərin dəqiqliyini pozan çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik kimi halların aşkara çıxarılması da zəruridir. İkidilli terminoloji lüğətlərin ana dilinə aid sözlüyü hazırlanarkən kütləvi informasiya vasitələrində, müasir elmi-texniki ədəbiyyatda, dərsliklərdə, ayrı-ayrı sahələrdə işlənərək sabitləşmiş terminlərdən istifadə olunmalıdır.

Lüğətlərin əcnəbi dilə aid sözlüyü əcnəbi sözlər lüğəti, ensiklopediyalar və dövlət standartları üzrə yoxlanılmalıdır. Lüğətə daxil edilən terminlər təsadüfi xarakter daşımamalıdır. Sözlükdə üstünlük törəmə terminlərə deyil, əsas terminlərə verilməlidir. Lüğətlərin adı ilə məzmunu arasında uyğunluq olmalıdır.

Terminoloji lüğətlərin sözlüyü yaradılarkən ondan həm əlaqədar mütəxəssislərin, həm də elm və texnikanın bu və ya digər sahəsindəki problemlə maraqlanan oxucuların, müəllimlərin, tələbələrin istifadə edəcekləri nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqat işinin sonunda qısa lakonik nəticə və Azərbaycan dilində assimilyasiyaya uğramış ingilis, fransız və alman mənşəli 150 alınma terminin izahlı lüğətindən ibarət əlavə verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu tədqiqatçının çap olunmuş aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır:

1. Dilçilikdə sözləmə məsələsinin qoyuluşuna dair. - Tədqiqatlar (III buraxılış). Bakı: Elm, 1999. s. 45-52.

2. Başqa dillərdən terminlərin alınması yolları. - Tədqiqatlar (V buraxılış). Bakı: Elm, 1999. s. 70-75.

3. Azərbaycan dilində alınma söz və terminlərin assimilyasiyası prosesi. - Tədqiqatlar (I buraxılış). Bakı: Elm, 2000. s. 151-159.

4. Terminlərin alınmasına təsir göstərən amillər. - Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası tematik məcmuə (III buraxılış). Bakı: Mütərcim. 2000. s. 180-182.

5. Terminlərin alınması şərtləri. - Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası tematik məcmuə (IV buraxılış). Bakı: Mütərcim. 2000. s. 158-161.

6. Terminin üslubi neytrallığı və ona verilən tələblər. - Elmi xəbərlər (III buraxılış). Bakı: ADU-2003. s. 97-99.

7. Üslubiyyət və üslublar haqqında. - Elmi xəbərlər (III buraxılış). Bakı: ADU-2003, s. 100-102.

АССИМИЛЯЦИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

(на основе материалов английского и немецкого языков)

РЕЗЮМЕ

Данная диссертационная работа посвящена исследованию ассимиляции терминологических заимствований в Азербайджанском языке, возникающих как результат процесса языковых контактов и взаимодействия языков.

Работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения состоящего из 150 заимствований, подвергнувшихся ассимиляции в Азербайджанском языке. В работе исследуются теоретические вопросы данной проблемы на материалах английского и немецкого языках.

Во введении обосновывается актуальность темы, обозначены цели и задачи исследования, дана научная новизна, теоретическая и практическая значимость.

В первой главе рассматривается проблема заимствований, пути и методы перехода терминов и виды заимствованных терминов.

Во второй главе исследуются терминологические заимствования, которые не подвержены каким-либо изменениям и которые меняются и ассимилируются фонетическим, грамматическим и лексико-семантическим способами.

Третья глава посвящена заимствованным терминам, утверждённым в толковых, общих переводческих и терминологических словарях.

В заключении диссертации обобщены основные положения исследования.

**ASSIMILATION OF TERMINOLOGICAL
ADOPTIONS IN AZERBAIJANI**

(on the basis of English and German)

SUMMARY

This dissertation paper is devoted to the investigation of the assimilation of terminological adoptions in Azerbaijani, appearing as a result of process of influence among them. It consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of used literature and an appendix which consists of 150 assimilated adoptions in the Azerbaijani language. The theoretical principles of a given problem are investigated on the basis of English and German.

In the introduction the importance of the topic, the aim and functions, scientific novelty, the theoretical and practical importance of this investigation are justified.

In the first chapter the problem of adoptions, ways and methods of loan terms and their aspects are analysed.

In the second chapter the terminological adoptions are considered which are not subjected to any change and those which are changed and assimilated to phonetic, grammatical and lexico-semantic ways.

The third chapter of the dissertation is devoted to the affirmation of the loan terms in the explanatory dictionaries, the common translation and the terminological dictionaries.

In the conclusion the main theoretical basis of the investigation are united.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЭСМИРА КУРБАНАЛИ КЫЗЫ МЕХТИЕВА

**АССИМИЛЯЦИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ
ЗАИМСТВОВАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

(на основе материалов английского и немецкого языков)

**10.02.20 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук**

Баку – 2005